

„Még szabadságot is álmodhatunk ide”

Közép-Európa és
a diktatúrák „csendje”
Esterházy Péter
nyelvművészetében

/

L. Varga Péter

Mi Közép-Európa, mihez képest határozható meg, hol ér véget a múltja, és hol kezdődik a jelene? Múlt és jelen találkozásának pillanata milyen viszonyt létesít Közép-Európa és a közép-európai történelem, irodalom, politika, valamint annak etikai hagyományai közt? Esterházy Péter a fentebbi kérdésekre nem egyszerűen válaszokat keresett fikciós munkáiban, illetve esszéiben és publicisztikájában, hanem elsődleges érvényűvé emelte annak tapasztalatát, hogy a válaszok előhívása, továbbá meglelése magának a *nyelvi* létesülésnek az eseménye. Valószínűleg innen eredeztethető annak a máig megoldatlan nyelvi nehézkedésű dilemmának a messze a múltban gyökerező, de a jelenre folyamatosan kiható ereje, amely nyugat és kelet köztességében nem képes feloldani a „közép” mibenlétét, jellegét, karakterét, filozófiáját. Ellenkezőleg, a szintézis hiánya a nyugat és kelet közötti létfeltételek és distinkciók változó dinamikájában már a nyelvi megnevezés problémáját is hangsúlyosan állítja elénk: Kelet-Közép-Európá-

ról vagy Közép-Kelet-Európáról beszélünk, amikor annak a térségnek a (geo)politikai elhelyezkedéséről próbálunk számot adni, amelybe Magyarországot is beleértjük? A magyarországi középiskolai geológiai oktatás, miként annak az én generációm a kilencvenes évek második felében tanúja lehetett, egy a tábla előtt lecsavart Európa-térképen pontosan rámutatható a Kárpát-medencére mint középre: a távolság nagyjából egyenlő London vagy Párizs, illetve az Urál-hegység felől nézve. Esterházy írásművészetét, valamint a térség szocio-kulturális és irodalmi hagyományát, politikai szisztémáinak utóbbi évtizedekbeli vonatkozásait figyelembe véve azonban alighanem ennél bonyolultabb feladat hárul az értelmezőre. Arra kell ugyanis mindenekelőtt rákérdezni, hogy Közép-Európa, ha *nyelvileg* – megnevezésként – létezik (azaz létesül, keletkezik), illetőleg létfeltételeinek olyan megkülönböztető jegyei vannak, amelyek a társadalmi-politikai, valamint nyelvi berendezkedésének egyfajta referenciális bázist biztosítanak vagy hívnak emlékezetbe („közép-európainak lenni azt jelenti, hogy a kultúránk nyugatias, az életünk pedig keleties”),¹ akkor e jegyek miként viselkednek nyelvi használatban, pragmatikusan. Az Esterházynál mindig oly nyomatékossá váló, rendre Wittgensteinre visszavonatkoztatott nyelvhasználati viszonylagosság elve és gyakorlata ugyanis nem a dolgok relativizálására irányul, hanem azok nyelvi létesülésére, azaz maguk a dolgok is nyelvi kérdésként nyernek létjogot és ontológiai relevanciát. Esterházy fikciós művei és publicistikája tulajdonképpen ennek a megkerülhetetlen kérdésnek a jegyében mindig a nyelvről mint olyanról is beszélnek, amikor a nem instrumentalizált Közép-Európáról, nyugatról vagy keletről, illetőleg Magyarországról igyekeznek állításokat megfogalmazni: a „state-ment” azonban valamennyi esetben és hangsúlyosan *keletkezésben* van. Emiatt a keletkezésben vagy keletkezésközben levés miatt képesek ugyanakkor arról is tanúskodni, hogy egy politikai, társadalmi és mindezek révén nyelvi szisztéma miként változik azoknak a nagy

¹ ESTERHÁZY Péter, *A halacska* = Uő., *A halacska csodálatos élete*, Magvető, Budapest, 1991, 8. (Az írás eredetileg külföldi hallgatóság számára készült 1988-ban.)

horderejű eseményeknek a fényében, amelyeket aztán történelemként tartunk számon. (Esterházy írásművészetében elsődlegesen az '50-es évek kommunista diktatúrája, az 1956-os forradalom és az azt követő kádári államszocializmus, valamint az 1989-es rendszerváltás és annak következményei lesznek azok a – nem pontszerű – események, amelyek cezúraként íródnak bele a történeti folytonosság képzetét megteremtő történelmi transzformációkba.)

Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy erről a „keletkezésről” adjon számot Esterházy Péter elsősorban korai, 1988 és 1991 közötti esszéinek, publicisztikájának horizontjában, valamint körvonalazza azt az irodalomfelfogást, irodalmi szemléletet, amely nem csupán a saját művek belső összefüggéseire mutat rá, de azokra a vonatkozásokra is, amelyek döntő szemléletformáló és poétikai jegyeit alakították ki egy világirodalmi (és közép-európai irodalmi) hagyomány huszadik századi transzformációinak. Hiszen amiként „Közép-Európa” fogalma magában foglalja, azaz implikálja nyugat és kelet horizontját, úgy az irodalom és az arról való beszéd feltételezi azokat az effektusokat, amelyek a szociokulturális-politikai kontextusokban meglévőként és hiányként, szóként és elhallgatásként, kéznéllevőként és csendként lesznek nem csupán megtapaszthatók, de nyelv- és szövegformáló potenciállal bírnak a keletkező művekre. A „kultúránk nyugatias, az életünk pedig keleties” ugyanis – szintén implicite – tartalmazza kultúra és élet dichotomikus viszonyrendjét, egyfajta idő- és térbeli elcsúszást, *shiftet*, amelyben az egyik a másikra rakódva létezik ugyan (kultúra és élet „materiálisan”, érzékelhető módon átfedik egymást), mégis ellentét feltételezhető a kettő közt. Közép-Európa és az emlékezetben elevenen élő diktatúrák e sajátos nyelvi és létbeli szerkezetben kezdik elnyerni jelentésségüket és jelentőségüket, mivel egyre láthatóbbá és látványosabbá válik a különbség, ami „a kultúránk nyugatias, és az életünk is nyugatias”, „a kultúránk keleties, és az életünk is keleties” vagy éppen „a kultúránk keleties, az életünk nyugatias” kijelentésváltozatokhoz képest felszínre tör. (Utóbbi transzformáció

valószínűleg lehetetlen referenciális bázissal rendelkezik, azaz nem létezik – ebből is látszik, hogy a „közép” kontextusai nem tetszőlegesen cserélhetők vagy módosíthatók.)

A „másik” tekintete, a saját tekintet – Kelet-Európa és Közép-Európa mint nyelv

„A vasfüggöny nem függöny, és nem vasból van” – így kezdi beszámolóját Gabriel García Márquez a magyarul 2017-ben megjelent riport- és útinapló-sorozatában.² Az *Utazás Kelet-Európában* a fiatal kolumbiai újságíró 1957-es útját örökíti meg, melynek kezdőpontja a Kelet-Németországba történő átlépés, végpontja pedig – Kelet- és Nyugat-Berlinen, Lipcsén, Prágán, Krakkón és Varsón, majd a moszkvai Világtalálkozón át – Budapest, tíz hónappal az 1956-os forradalmat követően, a Kádár-rezsim kiépülésének korszakában. A kötetet nyitó kijelentés nem pusztán a tudósítói feladatkör következménye, nevezetesen, hogy a kolumbiai újságíró elmagyarazza honfitársainak (García Márquez ekkor az egyik legnagyobb kolumbiai napilap, az El Heraldo kolumnistája saját véleményrovattal), mi is a vasfüggöny, és mi nem, hiszen feltételezhető, hogy a tengerentúlon a hidegháborús Európa vasfüggönyéről értesülők nem kontintensen keresztülvélő építményt képzeltek maguk elé. A nyomatékos pozícióban szereplő állítás ugyanakkor azt sugallja, tisztázni kell a kérdést, ezzel pedig sokkal inkább annak az előfeltevésnek ad hangot, hogy valóság és nyelv viszonya szövevényesebb és összetettebb, mint amit a pusztá kijelentés metaforikájában feltételezhetnők. Pontosan innen tekintve nyer jelentőséget ugyanis annak tapasztalata, hogy a nyelv nem annyira leírja vagy jellemzi, hanem keletkezteti, létesíti

² Gabriel GARCÍA MÁRQUEZ, *Utazás Kelet-Európában (1957)*, ford. SCHOLZ László és SZÉKÁCS Vera, Magvető, Budapest, 2017, 7. A Magyarországi tartózkodásról szóló fejezet Scholz László fordításában 2003-ban jelent meg először a Nagyvilág folyóiratban (2003/11).

(és alakítja) azt, amit megnevez, és befolyást gyakorol annak egész referenciális kontextusára. A metaforátlanítás Garc3a M3rquez elj3r3s3ban egy3ttal teh3t annak a gesztusnak az eredm3nye 3s k3vetkezm3nye, amely a riport m3faj3nak objektív, valamint az irodalmi nyelv szubjektív stilisztikai-nyelvi alakítottság3nak oszcill3ci3j3ban 3s egym3sba hatol3s3ban (kontamin3ci3j3ban) 3rz3kelhet3 ingadoz3st mintegy meg3llítja egy pillanatra. Az említett eredm3ny 3s k3vetkezm3ny nem a nyelv uralhatatlans3g3nak felf3ggeszt3se, hanem egy retorikai megfordít3s: a v3sf3gg3ny k3pzete a sz3rre3lis referenci3lis b3zis neg3ci3j3ban vagy nyelvi ellenpontoz3s3ban v3lik 3gysz3lv3n uralhat3v3, az 3tinapl3 3s riport tan3s3ga szerint pedig effektíve is *bej3r3hat3v3*.

A publicisztika m3fajai mindezek ellen3re is rendre felvetik az *esem3nyek* tárgyalhat3s3g3nak mik3ntj3t. Garc3a M3rquez a kelet-eur3pai kommunizmust az3rt sem k3pes „interioriz3lni”, mert egyfel3l baloldalis3ga nem engedi meg pozitív3k3nt t3telezni a szovjet csapatok '56-os magyarors3gi bevonul3s3val j3r3 val3s konzekvenci3kat (szeg3ny3s3g, elmaradotts3g, besz3rk3lts3g, poszth3bor3s traum3k l3that3 nyomai a v3rosokon), m3sfel3l nyugati tapasztalatai Olaszorsz3g, Spanyolorsz3g, de f3leg Franciaorsz3g r3v3n a n3z3pontok sokf3les3g3t 3s egym3s mell3 helyez3s3nek lehet3s3g3t teremtik meg. Ez a fel3ln3zeti, de megenged3 attit3d nyelvileg 3tgondolt m3don ker3li ki azokat a csapdahelyzeteket, amelyeket a Patomkin-v3rosr3szek 3s terek, szitu3ci3k 3llítanak neki. A moszkvai mauz3leumban tett l3togat3s, illet3leg Lenin, de f3leg Szt3lin viaszsz3r3 holttest3nek leír3sa p3ld3ul a keletkez3 sz3veg objektív 3s szubjektív vonatkoz3sainak l3tsz3lagos ar3nyeltol3d3sait a fon3kj3r3l 3llítja helyre:

Szt3lin lel3kifurdal3s n3lk3l alussza 3lm3t. A bal mell3n h3rom s3vban sorakoznak az egyszer3 3rdemrendek, karja természetes tart3sban, kiny3jtva fekszik a t3rzs3 mellett. Mivel az 3rdemrendek kis k3k s3vokban vannak

egymás mellett, beleolvadnak a zakójába, és első látásra nem is kitüntetéseknek tűnnek, hanem jelvényeknek. Meg kellett erőltetnem a szemem, hogy jobban lássam őket. Ezért tudom, hogy a zakója ugyanolyan sötétkék, mint Leniné. A haja – amely teljesen ősz – a koporsók fényében vörösnek látszik. Emberi, élő az arckifejezése, olyan fintor van rajta, amely nem egyszerűen az izmok összehúzódásának vélhető, hanem egy érzés kifejeződésének. Az arckifejezésében van valami halvány gúny. Ez, a tokáját leszámítva, nem felel meg az egyéniségének. Nem olyan, mint egy medve. Egy nyugodt természetű ember, egy jó barát, akinek még némi humorérzéke is van. A teste jól megtermett, de könnyed, a szőrzete finom, és a bajsa csak egy kicsit sztálini. A legnagyobb hatást kezének finomsága tette rám, vékony és áttetsző körmeivel. Nőies keze volt.³

A citált passzusban számos jelzőre, minősítésre lelünk, amelyek azt sugallják – természetesen helyesen –, hogy a leírást készítő megfigyelő tisztában van azzal, milyen hatást gyakorolt az előtte fekvő figura a történelemben és történelemre, mi volt a szerepe, milyen cselekedetek fűződnek a nevéhez és rezsimjéhez. De már ennek az előzetes tudásnak a felvillantása („elkifurdalás nélkül alussza álmát”) is látszólag viszonylagossá válik a benyomás ellentmondásosságában („nem felel meg az egyéniségének”, „nem olyan”, „csak egy kicsit sztálini”). Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a megfigyelő e leírással voltaképp „felmenti” vagy viszonylagosítja a diktátor tetteit, hiszen egy alapvető elkülönböztetés íródik a riportba, amely alapjaiban módosítja az előzetesség és a szubjektív folyamatosan változó nyelvi megnyilvánulásait. A leírás ugyanis nem Sztálinról szól, hanem Sztálin mauzóleumi holttestéről. A különbség fontos

³ *Uo.*, 132–133.

és számottevő, és mindenekelőtt történelem és nyelv viszonyáról ad hírt. Az „ekphrasis” lehetőséget teremt arra, hogy az előzetes tudásból fakadó ítélet és a leírás ellenpontozó művelete egyszerre két irányba hasson: a mauzóleumba helyezett és kiállítási tárggyá vált testhez már a kiállítás mikéntje és térbeli kontextusa révén hozzákapcsolódnak a történelmi tettek, ugyanakkor a leírás bizonyos eljárások által (a holttest külső precíz feltérképezése, tulajdonságainak az élő test vélt vagy valós tulajdonságaival való összevetése) fel is számolja az előzetes képzeteket és mindazt, amit a mauzóleumi környezet előzetesen és vélhetőleg sugallni kívánt. A leírás nyelve tehát inkább visszabillenti az objektivitásba a beszámolót, mintsem szubjektívvé válna, mert elsődlegesen és tényszerűen a testről szól, és csak másodsorban a diktátorról magáról. Ebben a megfigyelői pozícióban természetesnek, sőt szükségszerűnek mondható, hogy a látvány nem minden ízében egyezik az előzetes tudással, ítélettel vagy képzelettel, és fordítva; továbbá elbizonytalanít azt illetően is, az ítélet milyen (és mely) morális alapokon nyugszik: keleti, nyugati vagy „köztes” dimenziója van-e. Azaz a tudósító, a publicista szemlélete felveszi-e valamely, részben az *utazás* kiterjedtségéből is keletkező nézőpontot.

Más típusú kérdéssel függ össze a kelet-európai, szovjet típusú „népi demokráciákról” szóló tudósítások és riportok ama eltéveszthetetlenül keményebb hangvétele és *par excellence* performatív potenciálja, amely a geopolitikai ellentétek hidegháborús külső, valamint belső feszültségei közt magára a beszámoló, az útinapló, a riport, a tudósítás elemi funkciójára irányul vissza. Különösképp a tekintetben, hogy a független, sőt kapitalista (vagyis piaci alapú) újságírás intézménye ekkortájt leghangsúlyosabban a Szovjetunióban ismeretlen (szó szerint: nem ismert) politikai és gazdasági fogalom,⁴ és a „népi demokráciáknak” nevezett szovjet típusú európai országokban a Szovjetuniótól eltérő politikai ambíciók a legsúlyosabb kö-

⁴ Lásd például *Uo.*, 117–118.

vetkezményekkel járnak. García Márquez tehát épp az 1956-os forradalom után tíz hónappal a nagyon lassú újjáépülés fázisában járó Magyarországon kénytelen performatív erővel leírni a következőket, először a távozását megelőző estén: „Amikor a búcsúesten a szálloda éttermében elmondtam az egyik kommunista vezetőnek, hogy milyen nyersen és nyíltan fogom ezt a riportot megírni, kissé zavarba jött, majd eltűnődött. – Súlyos kárt fog okozni nekünk – mondta. – De talán majd segít, hogy leszálljunk a magas lóról.”⁵ Majd egy évvel később, 1958-ban, visszatekintve: „Nagy Imre kivégzése kegyetlen üzenet mindazoknak, akik a népi demokráciában Moszkvától függetlenebb belpolitikát akarnak folytatni.”⁶ Nagy Imre kivégzésének *mint politikai gyilkosságnak* a megnevezése korántsem egyértelmű ebben a korszakban, mivel a Kádár-rendszer éppen 1956 fogalmi átrendezésén dolgozott, és gyakorlatilag kitörölte az esemény *mint* esemény megnevezését – beleértve Nagy Imre likvidálását –, helyébe annak torzító, átpolitizált értelmezését helyezve: *ellenforradalomként* megnevezve az '56-os forradalmat, és ezzel mintegy legitimálva, jóváhagyva saját legnagyobb büntettét, a szovjet katonai alakulatok behívását a forradalom leverésére. Később visszatekintve Esterházy Péter a diktatúrák nyelvéről szólva a következőképp látta a kádári kommunizmus (nyelvi) szerkezetét:

Megdöbbenő és lefegyverző, már-már megható, hogy a Kádár-diktatúra mennyire egyetlen szótól függött. Legitimitását (maga előtt) és erejét az adta, hogy ellenforradalomnak nevezte a forradalmat. [...] Ellenforradalmat mondott, aki így gondolta, vagy nyíltan behódolt, vagy elege volt már az egészségből és nem gondolt semmit, a nyíltan ellenszegülő forradalmat mondott (ezeket kis túlzással egy kézen meg lehetett számolni, mostanra már több száz Siva kéne). És aztán volt a nyíltan semmilyen, ez volt

5 Uo., 165.

6 Uo., 173.

a Kádár-rendszer nagy leleménye, hogy ezt engedte, sőt támogatta, ennek szava az »56-os események« volt, ké-sőbb kis iróniával (bár hogy hová mutatott az irónia hegye, nem tudni): 56-os sajnálatos események.⁷

Esterházy fentebbi értelmezésében az „esemény” eseményt kitörő fogalma 1956 kapcsán a „semmilyen” szinonimája vagy értelmezési tartománya lesz, az általa említett irónia „hegye” pedig a „nyíltan” jelzőben ragadható meg, hiszen „nyíltan semmilyennek” lenni még abban az összefüggésben sem éppen sokatmondó, hogy „nyíltan ellenszegülni” azt jelentette, „nem csendben maradni”, azaz hivatalosan ellenállni, tehát cselekvőerőt felmutatni. Az „ellen” e ponton hasonlóképp működik, mint (Czakó Gábor nyomán) Esterházy szarkasztikus kifordításában a fosztóképzővé avanzsáló „szocialista”: „A *szocialista* szó például [...] fosztóképzőként viselkedett, a szocialista demokrácia a demokrácia, a szocialista erkölcs az erkölcs hiányát jelentette, a szocialista jövő maga volt a kilátástalanság [...].”⁸ A nyelvhasználat így nézve nyelvteremtés is, ami valamennyi diktatúra sajátja, kitüntetett programja, sőt tulajdonképpen alapfeltétele.

Esterházy e nyelvteremtésre vonatkozó egyértelmű reflexiója jelzi, hogy a rendszerváltozást követő társadalmi, politikai (és nyelvi) alakulástörténetben nem foszthatók meg a szavak azoktól a jelentésektől és azoktól a beidegződésektől, gesztusoktól és reflexektől, amelyek korábban átitták, vagy éppen amelyek kitörőldtek, illetve kitöröltettek belőlük. „Amikor a New York-i terrortámadásra a »szeptemberi események« megjelölést halljuk, a mi diktatúrán

7 ESTERHÁZY Péter, *A szavak csodálatos életéből*, Magvető, Budapest, 2003, 17. A karsú kötet eredetileg előadásszöveggként hangzott el egy vegyes tudományterületű, népszerűsítő előadássorozat részeként az ezredforduló után néhány évvel, amelyet Mindentudás Egyetemének neveztek. Esterházyt „mi az irodalom?” témában kérték fel a szervezők, amire egyébként a következő reflexiót tette: „Nem szívesen ser-tepertelnék a »mi az irodalom?«-kérdés körül, ezt meghagynám a szakferfiaknak és szaknőknek, de átfogalmazva már jobban kézre állna, hogy ti. mi a bánat is az irodalom? (s ha nem volnánk ilyen úri és/vagy közszolgálati helyen, akkor a bánat helyett más szó is állhatna – mint az köztudott, tenném hozzá védekezve), és akkor erről a bánatról kicsit.” (6–7.)

8 *Uo.*, 16.

edzett fülünk hallja ezt a kis torpanást, dadogást, enyhe zavart, hogy mondanánk is valamit meg nem is, sőt: gondolnánk is valamit meg nem is.⁹ E mondatszerkezet utolsó, fokozást jelölő tagja egyúttal azt is magában foglalja, hogy a megnevezés („szeptemberi események”) nem egyszerűen a kimondás aktusával egyenlő, azaz – ellentétben a Kádár-rezsim kiüresítő-kitörő gesztusával – nem pusztán üres nyelvi jelölőként létesíti a megnevezettet, hanem értelmezett-interpretatív horizontot hív elő: „gondolnánk is valamit meg nem is”. Össze-cseng ennek a „dadogásnak”, „torpanásnak”, „zavarnak” a mibenléte a „nyíltan” gesztusának kockázatával: az „esemény” fogalma mint megnevezés felveti annak rizikóját, szabad-e mondani, és ha mondjuk, szabad-e gondolnunk is? Sajátos módon ebben a konstellációban a mondás megelőzi a gondolatot, de csak azért, mert a gondolat a „nyíltan” mondással ellentétben rejtett tud maradni, ezért nem fenyegeti retorzió. Tizenkét (2001), illetve tizennégy évvel (2003, az előadás elhangzása és megjelenése) a rendszerváltás után ez a nyelvi beidegződés, pontosabban az arra történő utalás azt is mutatja, hogy a diktatúrák nyelvi erőszakai, határsértései és az általuk keletkezett, gyakran önkéntelen, nem tudatos reflexiók egészen sokáig nyomot hagynak a társadalmi, a politikai, de az egyéni, sőt akár a közéleti és tudományos nyelvhasználaton. Egy nemzet, egy társadalom interiorizálja, „sajáttá” teszi azokat, és nem ritkán csak egy másik erőszak és határsértés képes felülírni, magával vonva annak tapasztalatát, hogy az erőszak (nyelvi) létesülése valamiképp a hallgatással, az elhallgatással és a csenddel szoros összefüggésben áll.

9 *Uo.*, 17. Jellemző, hogy García Márquez hivatkozott riportsorozatának magyar fordításában is az „56-os események” fordulata jelenik meg, mintegy a visszajáról beírva az „idegen” perspektívába a „saját” perspektíva korlátozottságát, hatalom általi megszorítását és a valóságos esemény nyelvi kiüresítését vagy kitörését.

A diktatúrák „csöndje” – ráhallgatás a nyelvre

Ha azt állítjuk, az erőszak nyelvi létesülése a hallgatással és az elhallgatással áll összefüggésben és kapcsolatban, abból részben következne, hogy a nyelv, a beszéd és a kimondás (aktusa), vagyis a „nyíltan” performatívuma a szabadsággal. Jóllehet elvitathatatlan, hogy a magyarországi irodalmi publicisztikában és esszéirodalomban az 1989-es rendszerváltozáskor, valamint az azt követő – máig lezáratlan – folyamatokban a szabadság elve, eszménye, fogalma és lehetősége Esterházytól Nádas Péterig, Kemény Istvántól Térey Jánosig, Schein Gáborig vagy Zoltán Gáborig meghatározó jelentőségű; a folyamat lezáratlansága azt is sugallja, hogy a „népi demokráciából” az úgynevezett „valódi demokráciába” történő átmenet nemhogy nem volt zökkenőmentes, de talán sohasem történt meg igazán. Ennélfogva a szabadság elvének, eszményének, fogalmának és lehetőségének nyelvi-intellektuális szituáltsága sem implicálja egyértelműen, hogy a nyelvvel, a beszéddel és a kimondás aktusával, tágabban pedig a „nyíltan” szabad és jól működő nyilvánosságot feltételező horizontjával egymást magában foglaló kapcsolatban volna. A kérdés valamelyest azonban ennél is bonyolultabb, és erre Esterházy Péter írásművészete szinte a kezdetektől az életmű lezárultáig rendre reflektált. „A diktatúra nyelve a csönd, a halálos, végtelen, mozdíthatatlan csönd. Én már csak a gyöngített változatot ismertem, a lágyat, a szoft pornót, ennek nyelve a hallgatás, épp a diktatúrától való hallgatás, mert a gyöngé diktatúra is diktatúra, a gyöngé is erős, fölzabálja az alattvalók életét.”¹⁰ A hallgatás a fenti kontextusban a „valamiről nem beszélni” erőszaka, méghozzá a politikai berendezkedés és társadalmi, valamint sajátosan politikai reflexiójának (el)hallgatása. (Mindezt általában hangos propaganda, valamint támogatott, túrt és tiltott művészeti alkotások kategorizálása kíséri, azaz a fecsegés és a cenzúra fokozatai.) A „csönd” attribútumai („halálos, végtelen, mozdít-

¹⁰ ESTERHÁZY, *A szavak csodálatos életéből*, 18.

hatatlan”) jelzik, hogy a „nyílt” beszéd ezzel szemben alkalmasint vitalitást, az újragondolás, a kritikai szellem, a felülbírálás lehetőségét, valamint a rugalmasságot és az intellektuális mozgás, a dialógus és a polilógus esélyeit, sőt kényszerét hordozza és teremti meg. A nyelv önmagában azonban kívül, illetve felül áll a csönd és a kimondás valamennyi intencióján, és ennek a belátásnak a rögzítése, írottá tételre reflektálja azt a „van”-t is, a létezés és keletkezés nyelvi deixisét, amely az Esterházy-életmű centrális alakzata: „Mert az embereket meg lehet félemlíteni, és akkor az emberek megijednek, és mindent bevallanak és mindent elfelejtenek. A nyelv azonban füttyül a diktátorokra, még csak nem is röhög rajtuk, csupán vállat von, ezért igazuk van a diktátoroknak, ha meg akarják változtatni. De a nyelvet nehéz megváltoztatni. A nyelv persze nem jó és erkölcsös, azaz nem úgy van, hogy utálja a diktatúrákat és szereti a szabadságot, *a nyelv van, s a vant nehéz megváltoztatni.*”¹¹ A „van” tehát olyan sajátosság, amelyet nem lehet sem megkerülni, sem eltörölni, mert bár a nyilvánosság szerkezetének radikális megváltoztatása a beszédlehetőségek kényszerű módosulásával jár, a propaganda és a cenzúra pedig a mondás és a szólás szabadságát függeszti fel a „nyílt” beszéd helyett, a nyelv „megváltoztatásának” módja mégis inkább a csönddel, a hallgatással és a (nyelv) elhallgatása révén történik, még a „gyöngé” erőszakának szisztémájában is, mintsem a nyelv fölszámolásával. Ugyanakkor, és mindennek nem mond ellent, a nyelv kontaminálódik és beszennyeződik a használók kezén, illetve abban a sajátos politikai-esztétikai rendszerben, amelyben a diktatúrák keletkeznek és léteznek. Épp ezért a nyelv pragmatikája valamennyi időben megköveteli a hozzá történő reflexív odafordulást és ríhallgatást.

A szavak múltjának ismerete nem írói szakföladat, hanem mondhatni hazafias köteletség, mindenesetre szükséges

¹¹ Uo., 16. (Kiemelés: LVP.) A kérdéshez lásd még BENGI László, *Függő játszma. Az időtapasztalat formái Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba* című munkájában, lásd jelen kötetben.

(ha nem is elégséges) föltétele az európai társalgásnak. Ha egy szót bepiszkoltak, vagyis piszkos fráterek elhasználták, akkor ez a használat is hozzá tartozik a szóhoz. Ha akarjuk, ha nem. Ez nem döntés, elhatározás kérdése. [...] Tévedés ne essék, ez nem politikai kérdés, hanem nyelvi kérdés. (Bár az igaz, hogy az meg politikai kérdés...) A nyelv erősebb. [...] És erre hiába mondjuk, hogy mi ezt [egy kijelentést, mely bepiszkolódott – LVP] nem úgy értettük. Mi ezt nem akartuk mondani. Helyes, akkor meg kell tanulni a nyelvet, semmi nem indokolja, hogy ezt sértődötten ne tegyük meg, és akkor azt mondjuk, amit gondolunk. Többé-kevésbé.

De hát nem abszurd ez? Azért, mert egy vacak náci vagy nyilas használta ezeket a szavakat [például: „élettér”, „végső megoldás” – LVP], azért én ne használhassam? Igen, azért. De én a szót az eredeti értelmében használom! Nincs eredeti értelem, hanem *van, ami van*. De hát ez a szabadságom, korlátozása! Valóban az. [...] Nem másnak teszünk gesztust, nem mások történetéről van szó, hanem a miénkről, érzékenységünk nem udvariasság, hanem erkölcs.¹²

Figyelemre méltó, hogy a nyelv, amely egyszerre hordozza a nyílt és dialógus-, valamint polilógusképes beszéd lehetőségét, a kritikai felülbírálat, az újragondolás és a korrekció esélyét, a „van” révén ellenáll a diktatúráknak, és kikényszeríti azok „csöndjét”, valamint az elhallgatást és az elhallgattatással járó (nyelvi és valós) erőszakot (ami sok tekintetben egybeesik), eközben nyomatékkal szólít fel a ráhallgatás és az odafordulás precíz, intellektuális, reflexív gesztusára. A szó- és nyelvhasználat pragmatikája ugyanis eltörli, felszámolja az „eredeti

¹² *Uo.*, 20–21, 22. Az első kiemelés az eredetiben szerepel, a második tőlem származik.

értelem” eszméjét, és helyette a megnevezés hermeneutikai (és finoman teológiai) horizontjában („van, ami van”) a létesülés kontextusa- it rögzíti. A „van” finom elmozgása egyfelől a teremtés-megnevezés beszédcselekvése, másfelől a „használat céljából rendelkezésre álló készlet” felé (beérni annyival, amennyi van, amennyi rendelkezésre áll) nem véletlenül olyan, illetve az a gesztus, amely független az egyéni beszélő affektív intencióitól (érzékenységtől), még csak nem is valamely beszédszituáció következtében előálló protokolláris formula (udvariasság), hanem mindenekelőtt *erkölcs*. Minthogy azonban az erkölcs is – Paul de Mant parafrázálva – egyetlen diszkurzív modalitás a sok közül,¹³ ugyanúgy a nyelv fennhatósága, „van”-ja alá tartozik, mint a pragmatika kikényszerítette nyelv- és szóhasználati figyelem, valamint fegyelem.¹⁴

Alighanem mindez magyarázza azt is, hogy Esterházy korai esszéi és publicisztikája a vélemények, nézetek, látásmódok sokféleségét, a különböző diskurzusok és beszédmódok szabad egymásmelletti- ségét és variálhatóságát, a polimodalitás rugalmas, gyakran bekezdésen vagy akár mondaton belül változó megnyilvánulásait viszi színre.¹⁵ 1988 és 1991 között keletkezett közéleti írásai éppen ezért elsősorban a nyelvnek – ily módon közvetlenül az általa az egész életművön át regisztrált, reflektált „van”-nak – felelnek meg, és pedíg abban az értelemben, hogy a mondás mikéntje a nyelv történé „igaz-

13 Lásd Paul de MAN, *Az olvasás allegóriái [Rousseau – Allegória (Julie)]*, ford. FOGARASI György, Magvető, Budapest, 2006, 240–241

14 „A szavak múltja”, azok ismerete, a megnevezés jelen idejében, de a szavak múltjában is ott rejlik időiség teológiai vonatkozása a *Hrabal* könyvében szintén egymás mellé kerül, ugyanakkor – Esterházy ellenpontoszó, illetve a „társdiskurzusokat” mindig szóhoz juttató beszédmódjában – a teológiai és a pragmatikai kontextus kölcsönösen felül is írják, illetőleg revideálják egymást: „Az idő első pillanata azonos a Teremtés pillanatával, írja Szent Ágoston; az időre vonatkozó megjegyzések komolytalanok, nincs mit védekezni, a mondatokat úgy átitatta az idő, tocsognak benne, korántsem lubickolnak, legjobb esetben tapicskolnak, csavarni lehet belőlük az időt, mint nyirkos könyharuhából a réges-régi vizet.” ESTERHÁZY Péter, *Hrabal* könyve [1990], Magvető, Budapest, [é. n.], 11.

15 Ehhez lásd KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*, Kalligram, Pozsony, 1996, 240–253. „Azt mondhatjuk – írja erről, közelebbről *Az elefántcsonttoronyból* (1991), valamint *A halacska csodálatos élete* (1991) esszé- és publicisztikagyűjteményekről Esterházy monográfiája –, olyan nyelvhasználat vetíti itt előre a magyar irodalmi publicisztika egy lehetséges fordulatát, amely a saját kijelentésérvényét nem függetleníti az odaértett olvasói »viszontbeszéd« igényétől.” (243.)

ságának” és pragmatikájának egyaránt függvénye. Ebben a számos fikciós és publicisztikai szövegben kidolgozott és művelt beszédmódnak a következménye annak belátása is, hogy a nyelv elsősorban uralhatatlanságánál fogva „alkotótárs”, semmint „úr”, eszköz vagy instrumentalizálható médium.¹⁶

Nyelv, politika és közélet ilyen értelemben vett összefonódása egészen alany és állítmány, eset és ragozás grammatikai kérdéseig, illetve a szavak és dolgok eszközszerű uralhatatlanságának ironikus regisztrálásáig terjed, aminek az egyik legfontosabb következménye, hogy a nyelvbe vetett hit és a nyelv „van”-ja közt, egy átmenetinek érzékelt korszakban való benneállás közepette a közmegegyezésesnek vélt, nyert vagy készen kapott jelentések illúziója lelepleződik: „56 még javában ellenforradalom volt, amikor már rég tragikus volt. Kíváncsi vagyok, hogy kit hoznak itt ki nyertesnek. Meg hogy ki adott parancsot? Neki adtak-e? Honnét? Ki? // De eszem ágában sincs, hogy politizáljak – vagy ez ikes ige? én politizálok, te politizálsz, ő politizálik... igen, ikes, akkor viszont politizáljam, dzsem, lám ez is megoldódott: ha *lehet* politizálni, ikes, akkor nem *kell* –, én csak nyelvileg akartam ezt itt körbeellenjárni, elvileg.”¹⁷ A nyelv aleatorikus jellegének szándékolt, illetőleg a nyelvjátékok szétszerelésen és betoldáson keresztüli politikai kijátszása (ellenforradalom és „körbeellenjárni”) láthatóan hangsúlyosan nyelvi kérdés, ami politikai kérdés, ami viszont újfent nyelvi kérdés – végtelen hurok keletkezik

¹⁶ „[...] mert az még igaz lehet, hogy a kolléga volt az úr, a vers csak cifra szolga, ám végül is a nyelv az úr. // Ezért van az kérem – írja idézett előadásában Esterházy –, hogy hűséggel nem az országnak, nem a hazámnak tartozom, nem az osztályomnak, ha van, nem a családomnak, van, hanem egyes egyedül a nyelvnek tartozom, a magyar nyelvnek. Jó társaságban vagyok.” *A szavak csodálatos életéből*, 11. Esterházy természetesen a klasszikus modernség nagyját, Ady Endre egyik költeményét idézi: „Én voltam Úr, a vers csak cifra szolga, / Hulltommal hullni: ez a szolga dolga, / Ha a Nagyúr sírja szolgákat követel.” (*Hunn, új legenda*, 1913) – amely passzus az Ady-féle klasszikus modernség és az Esterházy-féle utó-, illetve posztmodernség közti nyelvfizikai különbséget kívánja így módon világossá tenni, méghozzá utóbbi nyelvfölfogás javára ítélve, hiszen a nyelv uralhatatlanságának elgondolása utólag visszairóódik a klasszikus modernség recepciójába, ha az ellenpélda poétikájának tetten érése révén is.

¹⁷ ESTERHÁZY Péter, *Most, hogy így = Uó.*, *Az elefántcsonttoronyból*, Magvető, Budapest, 1991, 51. (Kiemelések az eredetiben.)

tehát, amelyben a komponensek újra és újra bekebelezik, inkorporálják egymást. Mindennek azonban fontosabb következménye van e beszédmód modális és szemantikai rögzíthetlenségénél, valamint a citált beszédformák felidézte műfaji és stílári tradíciók játékos jelenné tételénél, ugyanis pontosan azt a dialogikus, sőt polilogikus szólamvezetést teremti meg, amelynek megelőzöttsége révén válik érzékelhetővé egyáltalán a beszédmód és az értelemképzés nyitottsága.¹⁸ A nyelvre történő ráhallgatás e poétikája valóban az irodalmi publicisztika megújításának lehetőségét hordozta a rendszerváltáskor, de egyúttal – miként utaltam rá – meghatározó volt Esterházy addigi (fikciós) életművében is. Joggal állítható tehát, hogy Esterházy publicisztikai írásaiban bizonyosan nem szócsóként vagy valamely (politikai, nyelvi) igazság letéteményeseként vitte színre magát (noha természetesen nem állítható, hogy a demokratikus berendezkedés mellett elkötelezett politikai szemlélete ne lenne érzékelhető), hanem annak a nyelvnek úgyszólván a „termékeként”, amely a beszédet, a ki-mondást (Aus-sage) és a nyitott párbeszédet lehetővé teszi, a „halálos, végtelen, mozdíthatatlan” csöndet pedig megtöri.

Megálmodni Közép-Európát, megálmodni a hazát

A fentebb ekként értett beszéd nyelvi teljesítménye nem kevesebb, mint annak a szándéknak a hermeneutikája, amely közös értésre és eszmecserére törekszik, a nyelvet interperzonális összekötőkapocsként érti, és nem az el- és szétválasztás eszközeként hajtja látszólagos uralma alá; továbbá meg-

¹⁸ „A szöveg nyitott tapasztalhatósága ilyenkor nem egyszerűen a regiszter összetettségén, és nem is a beszéd játékos, frivol, rontott, ironizált, köznapias vagy emelkedett szólamainak *repertoárszerű* keveredésén múlik, hanem a mondottak elvi visszautasíthatósága és igenelhetősége közötti mozgástér lezáratlanságán. Annak – nyelvi viselkedés általi – tudtul adásán, hogy e tér diskurzív kialakítása nem írja elő eleve a szemantikai »bejátszhatóságának« szabályait.” KULCSÁR SZABÓ, *Esterházy Péter*, 244. (Kiemelés az eredetiben.)

teremt a feltételeit a közről való értekezés, vita, valamint az argumentáció nyitottságának, miközben nem le- vagy bezárja azt, hanem szélesíti.¹⁹ Az ezeknek az elveknek megfelelő közírás a rendszerváltást közvetlenül megelőzően és követően ama szemléleti és nyelvi fordulatról is számot adhatott, amely a magyar prózafordulat történetében az 1986-os évszámhoz, az úgynevezett „prózafordulat” évéhez (a *Bevezetés a szépirodalomba*, valamint Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című regényének a megjelenéséhez) kötődik szimbolikusan. Vagyis jól érzékelhető, hogy az Esterházy által művelt közírás magán hordozza prózájának jegyeit is, és fordítva: fikciós és közírói művei mindenekelőtt a nyelvi megkülönböztetés (írás és valóság oppozíciója) megszüntetésében váltak közlésképesé mind az irodalom belső jegyeit, mind a keletkező világ külső (referenciális) bázisát illetően.²⁰

Nyelvfilozófiai tekintetben további hangsúlyos szemléleti jegyeket sorol, amikor egyik Közép-Európa-írásában (egy laudációban) a „van” létige többes szám első személyű alakjának („vagyunk”) illúzióit és hazugságait leleplezve Jozsif Brodskij orosz íróit idézi, aki szerint „[a] politikai rendszer, a társadalmi rend formája, mint általában minden rendszer, meghatározásából eredően múlt idejű forma,

19 Vö. Szirák Péter korai megfigyelésével: „A monologikus igazságfelfogás elleni küzdelmet szolgálta az a beszédmód, amelynek a legfontosabb jegyév a distanciateremtés, a scenírozás és szituálás kidolgozottsága, az ellenpontozó egyensúlyszerkezet vált, valamint a horizont lezáródásának »fékezése«, a parológia révén. Mai nézetből úgy tűnik, az Esterházy-féle »közírás« története egyben a nyolcvanas évek végi és a kilencvenes évek eleji magyar szellemi állapotok lázgörbéje is.” SZIRÁK Péter, *Az Úr nem tud szaxofonozni*, József Attila Kör – Balassi Kiadó, 1995, 87. – A passzus utolsó tagmondata, mely „a nyolcvanas évek végi és a kilencvenes évek eleji magyar szellemi állapotokra” vonatkozik, Esterházy esz-szépszttikáját és publicisztikáját kitüntetett pontként kezeli a magyarországi közírás történetében. Arra, hogy a közírás ebben az összefüggésben mégis idézőjelek közt szerepel, jelezvén annak ingatag vagy nem pontosan körülírható és megbízható státuszát, az lehet a magyarázat, hogy az Esterházy értelmében vett nyílt, valamint szabad és dialogikus-polilogikus beszéd és mondás csak ekkoriban stabilizálódhatt, és ölthette fel azokat a jellegzetességeket, amelyek egy modernség utáni prózafelfogás nyelvi-retorikai jegyeitől sem érintetlenek, illetőleg annak nyelvi szemléletmódját viszik színre.

20 Vö. „Esterházyinak itt [a közírói munkáiban] az a szépírói törekvése mutatkozik meg új vetületben (s kerül egyúttal szokatlan lehetőségek elé), amely a *Bevezetés...*-ben nemcsak felszámolta az irodalmi nyelv regiszterbeli különállását, hanem megszüntette írás és valóság klasszikus-modern oppozícióit is.” KULCSÁR SZABÓ, *Esterházy Péter*, 243.

amely rá akarja magát kényszeríteni a jelen (és gyakran a jövő) időre – erről legkevésbé az az ember feledkezhetik meg, akinek a nyelv a foglalkozása. Az igazi veszély az író számára nem az a lehetőség (nem ritkán gyakorlat), hogy az állam üldözi, hanem az, hogy hagyja magát hipnotizálni az állam monstruózus, időnként jó irányba változó, de mindig ideiglenes alakzataitól.²¹ A nyelv „van”-ja és a „vagyunk” egzisztenciája azonban ezen a ponton még nem kapcsolódik össze, olyannyira nem, hogy az ez idő tájt születő publicisztikai írások egyik legkomolyabban vett és legsúlyosabb állítása a politikai fordulatok és a geopolitikai, aligha fel- és befogható bizonytalanság identitást nélkülöző szituáltóságának a rettenete: „A hazugságok legnagyobbika: hogy azt mondták: vagyunk. Hogy van az ország. Hogy van egy: mi. // Hát nincs. Széjjel vagyunk szedve (cincálva, verve). Pedig ha csak az én van, akkor nagy baj van. Aki egyedül van, az mindennél jobban kiszolgáltatott.²² A megfogalmazás játéka az egy/több, az én/mi, a van/vagyunk permutatív potenciáljával bizonyosan nem véletlen, miközben az írás címében szereplő megfeleltetések az ezeket a deixiseket, rámutatásokat kitöltő helyekként csak egyetlen ponton („esély”) hordozzák annak lehetőségét (esélyét), hogy a permutáció megfelelő alakzatba rendezze a komponenseket. A morál nyelvi tanúságtételének aktusa lesz az, ami érthető mátrixot alkot ebből a konstrukcióból, nevezetesen, hogy „az én, te, ő, mi, ti, ők nélkül a mi sem azt jelenti, amit jelent: együvé tartozást, szolidaritást, szeretetet és hazaszeretetet. Hanem csak a személyesség és a felelősség hiányát.”²³ A „mi” képzele tehát nem nélkülözheti mindazt, ami elvileg kívülről van, amit a többi személyes névmás je-

21 ESTERHÁZY Péter, *Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség* [1988] = Uő., *A halacska csodálatos élete*, 47.
22 Uő., 45.

23 ESTERHÁZY Péter, *Az új rizsa* = Uő., *Az elefántcsonttoronyban*, 27. Másutt a személyes felelősség elsődlegesen a vitalitás és a prosperálás távlati horizontjában, és nem a nem-megsemmisülés defenzív magatartásában nyilvánul meg, amikor a „mi” létesül: „Sokáig tudnék még így olvasgatni, mondjuk Karinthy Frigyest az új rizsáról, ahogy halálbüntetést kér a »mi« felelőtlen használóira, s vajon ki lehet az a laza, hedonista, már-már léha figura, aki szerint hivatásunk nem csak meg nem semmisülni, hanem élni életvidorán...” ESTERHÁZY Péter, *Kossuth Lajos azt üzenté* = *Az elefántcsonttoronyban*, 47.

löl, és fordítva – külön-külön mindegyik csupán a privát/nyilvános, valamint a morál/részvételenesség oppozícióit termeli újra. A „haza” fogalma sem értelmezhető ennek a „mi”-nek a horizontján kívül/túl. Az egyik leggyakrabban visszatérő kérdés a rendszerváltást követő szűk három évtized irodalmi esszéisztikájában, hogy a személyesség és a felelősség miként formálódik a történelemmé szilárduló események dinamikájában, mégpedig a *személyessé váló* felelősség szemhatárában. Olyan személyes felelősség képzeete válik mind nyomatékosabbá és reflektáltabbá ugyanis, amely a fent említett társadalmi és diszkurzív szisztémákon, a személyes névmások jelölte (nyelvi) közösségeken belül vonja hatókörébe valamennyi aktort, aki egy keletkező vagy teremtendő demokrácia gyakorlásában részt vállal. Értelemszerűen egyetlen cselekvő sem vonhatja ki magát ez alól a felelősség alól, az sem, aki nem beszél, hanem az említett (nyelvi) közösségek tagjaként léteznek – azaz valamennyi állampolgár. Azért nem, mert cselekvőképes egyénként nem csupán a jog intézménye látszik kinyílni számára, hanem annak lehetősége is, hogy a hazát közös képzetként azonosítsa.²⁴ Olyan képzetként, amelyet a személyes felelősségnek nem pusztán a diszkurzív rendszerei keletkeztetnek, hanem például a generációs remény, a leszármazottak számára remélt esély. Ennek a képzetnek és ennek az esélynek a szabadságban van a potenciálja, a szabadság pedig magában foglalja a lehetőséget arra, hogy a „mi”-t visszanyerje mindaz, amelybe a „mi”-t kimondó, a „mi”-t a beszéd eseményében létesítő megszólaló egyaránt beletartozik: egy kollektíva. „Végre valami, ami tőlünk függ, a fantáziánktól, a tehetségünktől. Még szabadságot is álmodhatunk ide. És akkor [...] talán még az elveszett mi-t is visszanyerjük. Mi, közép-európaiak, próbálgathatjuk először, és utána már könnyebben lehet mondani, talán: mi, magyarok, mi, szlovének, mi, szerbek, és így tovább.”²⁵ Láttható, hogy a „mi, magyarok” (és más térségi népek) diszkurzív előfel-

²⁴ Ehhez lásd legutóbb SCHEIN Gábor, *Szép-mondatok = Uó., Esernyők a Kossuth téren*, Jelenkor, Pécs, 2014, 11–19.

²⁵ ESTERHÁZY, *Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség*, 46.

tétele a „mi, közép-európaiak”, ami ebben az olvasatban a szabadság megálmodásának, ami pedig a fantáziának és a tehetségnek a függvénye. Egész és rész viszonyának ez az egyszerre geopolitikai, társadalmi, de nyelvi vonatkozása Esterházy életművének egyik meghatározó szemléleti jegye, és szoros összefüggést teremt az identitás, az egyén, valamint a nyelvi „én” jelzett társadalmi, geopolitikai és individuális dilemmáival. „Egyszerre kéne megálmodnunk Közép-Európát, megálmodnunk a hazánkat – és ezektől el is szakadni, nevetségesnek lenni, különcknek, haszontalannak, haszon nélkülinek, jelentéktelennek és kicsinek, azaz nem elfelejtve: hogy az Egészre vagyunk hivatva, hogy az Egészre vagyunk meghíva.”²⁶ Az a szinekdochikus struktúra, amely tehát leírja, sőt megalkotja a rendszerváltás környéki és utáni Közép-Európát, majd a hazát – az időbeli sorrend Esterházy olvasata szerint ekképp történik –, tetten érhető mélystruktúra egész irodalmi vállalkozásában, legeklatánsabb példáját és színre vitelét pedig alighanem az ez időben keletkezett *Hahn-Hahn grófnő pillantása* (1991) nyújtja. „A legnevetségesebb és leghiábavalóbb igyekezet, mikor a teremtmény káoszt szeretne teremteni... Isten – pars pro toto...”²⁷ A folyami metaforika valóban arra lesz alkalmas, hogy felmutassa: a geopolitikai közös szál – a Duna – felosztható és elkülönülő szakaszokra bontható, amelyek nemcsak a közép-európaiság homogenizáló effektusait viszonylagosítják,²⁸ de azt is reflektálják, hogy – ismét vélhetőleg teológiai kontextusban – mindez egyedül annak lehetőségét garantálja (ezúttal a kiindulóponttá tett Heine-diszkurzuson keresztül), ami nem uralható: „Ne feledje: víz és folyó közt az a különbség, hogy utóbbinak van emlékezete, múltja, történelme. Nincs fejlődés. Nincs történet. De van sors.”²⁹

26 *Uo.*, 47.

27 ESTERHÁZY, *Hahn-Hahn grófnő pillantása* [1991], Magvető, Budapest, [é. n.], 18.

28 Vö. „A látható, a »leolvasható« közlésértéke érzékelhetően úgy lesz mind kérdésesebb, ahogyan a »szegény Dunán« haladunk lefelé. Romániában a sorsokról már úgy tud meg a legtöbbet az elbeszélő, hogy a beszéd hogyanjára figyel; a tónusra, a hanghordozásra, a modalításban rejtett világfelfogásra igyekszik ráhallgatni” – KULCSÁR SZABÓ, *Esterházy Péter*, 226. (Kiemelés az eredetiben.)

29 ESTERHÁZY, *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, 17.

E sorsdöntő, rész-egész struktúrájú dilemmával, amely „Közép-Európaként” nevezetik meg, a magyarországi rendszerváltáskor a „nyugatis kultúra, keleties élet” paradoxona mellett együtt járt annak tapasztalata, ami az események alkotta történelemből, illetve annak bizonytalanságából fakadt: a nem-értés filozófiai és diszkurzív helyzete. Esterházy publicisztikájában ez időben elsősorban arra reflektált, hogy e nem-értés szituációját a köztesség tudatában mérje föl, és közvetítse például a német fül számára. Sem a geopolitikai közösség Duna alkotta fikciója, sem a folyam mentén élő népek és nemzetek történelmi terhének elbeszélése nem teszi könnyebbé nyugat, kelet és közép fogalmi szituálását, különösen azután – a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* után expliciten is –, hogy a regény az említett fikció mítoszának mítosztalanítását szintén elvégzi, sőt alapállása ebben a gesztusban ragadható meg. A rendszerváltás közép-európai eseményeinek tapasztalata tehát a nem-értés közösségét rögzíti mindenekelőtt:

Végre! Már régen várok erre a pillanatra, hogy ne csak én tudjak semmit, de mások sem, Párizsban vagy Hamburgban. Ezek a közép-európaiak azt szokták mondani kevélyen, hogy Közép-Európa csak Közép-Európában érthető valóságosan, viszont közép-európainak lenni éppen azt jelenti, hogy önmagunkat nem ismerjük.

Mi az, ami nem érthető?

Szerényen azt mondanám, hogy semmi sem érthető, nem érthető a leírandó tárgy, a leírásra használt nyelv és az se, aki beszél.³⁰

Az állítások paradox szituáltsága rendre visszatérő jelleg Esterházy publicisztikájában, de fikciós alkotásaiban szintén – jellegzetesen ama megszakításokra, narratív inkongruenciára épülő elbeszélés-módban, amely a „leírás” reflektált irodalmi dilemmáit a vissza-visz-

30 ESTERHÁZY Péter, *Isten kalapja* [„Cikk német fülre”, 1990. március] = Uő., *A halacska csodálatos élete*, 170–176, 171.

szatéró, önidézetek formájában is azonosítható (geo)politikai bölcselet helyzetképével köti össze. Egy ilyen konstrukcióban már a megszólaló pozíciója sem jelölhető ki biztonsággal, pláne figyelembe véve, hogy az önidézetek és ön-újrairások a fikciós és nem fikciós művek közt rögzíthetetlenek, azaz a megszólalás mikéntje és modalitása nem kapcsolható kizárólagosan egyik vagy másik beszédformához, tulajdonképpen bárhol felbukkanhatnak és előfordulhatnak. „Összefoglalom: egy nyugati az a tárgyról beszél, van a tárgy, és ő ezt szemrevételezi, olykor nagyon is személyesen; egy afféle keleti, közép, köztes, az magamagáról beszél, van ő, és erről beszél, egy tárgyon keresztül. // A kérdés: igaz-e ez, és ha igaz, érdekekben áll-e ezt fölfedni. A válasz: igaz és körmömszakadtáig tagadni.”³¹ A megszólalás és a *statement* paradoxona abban rejlik, hogy a „magamagáról beszélő” nem kerülhet kívül e „magamagasság” horizontjára, azaz amikor létesíti, egyúttal fel is számolja a reflexiót – illetőleg azt a rögzített pozíciót, amely azonosítaná a megszólalót. E bizonytalanságot, illetve bizonytalanítást színre vivő nyelvi cselekvés a korábban kifejtett módon az igazságdiskurzus ama új változatát igenli, amely – épp a pozíciók rögzíthetlenségéből fakadóan – oly módon viszonylagosítja tárgyát, hogy a beszédnek egyszerre affirmatív és azt tagadó viszonyt kölcsönöz. A *statement* persze abból a szempontból gondosan fogalmaz, hogy a rögzíthetetlen pozíciók révén rögzíthetetlen kimenetelű megértéseményben (vagy nemértés-eseményben) részeltessenek: a „körmömszakadtáig tagadni” vonatkozhat az igazság tagadására, de arra is, hogy a beszélőnek érdekében áll-e fölfedni a szóban forgó igazságot. Mindennek annak fényében van igazán jelentősége, hogy a tárgyon keresztül „magamagáról” beszéd föltár-e bármit is akkor,

³¹ Hahn-Hahn grófnő pillantása, 57. (Kiemelések az eredetiben.) Idekívánkozik, hogy az idézett passzus a narratív megszakításnak egy olyan pontján helyezkedik el, amelyet épp a nem-értés „nemzetközi” szituációja előzött meg a következő anekdotában: „Emlékszem, egyszer egy jó kis vacsorán a fiatal osztrák újságíró azt kérdezte, a mi alkotmányunk melyik alkotmányon nyugszik. Vezető értelmiségiek, alig értettük a kérdést. Hogy tényleg a miénk valamin nyugodna?, nézegettük egymást tanácstalanul. Szokásom szerint a karamellkrém felé menekültem.” *Uo.* – Az alkotmányt létesítő alkotmány „eredete” hasonlóképp a rész-egész struktúrárt inszcenírozza, ami ehelyütt a geopolitikai homogenizáció képzetét erősíti föl.

ha „közép-európainak lenni éppen azt jelenti, hogy önmagunkat nem ismerjük”. Esterházy recepciójában *A halacska csodálatos élete* kötetbe rendezett közéleti írások és esszék, valamint a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regény jelenthetik azt a (forduló)pontot, amely a közép-európaiság sorskérdéseinek szemléleti és irodalmi-diszkurzív összefüggéseiben jelöli ki az életmű új hangsúlyait.³²

Irodalom – a „nem alkalmazott” művészet

A fent tárgyalt komplex irodalmi és a megszólalást érintő helyzet egyúttal azt is implikálja, hogy Esterházy Péter mint szerző nem tölti, nem töltheti be azt a funkciót, amit első pillantásra társíthatnók hozzá: a lokális jegyekkel jól jellemezhető, a *couleur locale*-t színre vivő közép-európai beszélő funkcióját és szerepét. Legfeltűnőbb módon azért, mert mint érzékelhetjük, mind a „közép-európainak”, mind a „beszélőnek” a meghatározhatósága komoly akadályokba, fenntartásokba, ellentmondásokba és nehézségekbe ütközik, amely diszkurzív manőverek előfeltétele legalább a szabadság által megalapozott régi-új („visszanyert”) „mi” képzete volna. E képzet, amely Közép-Európát és a hazát egyaránt képes volna megteremteni, a személyes felelősségen nyugszik, ez idő tájt a személyes felelősség azonban ugyancsak meghatározásra szoruló instancia. Írói szempontból – és itt ismét a *pars pro toto* dilemmájához kanyarodunk vissza – annak kérdés(esség)e is felmerül, hogy képviseleti tud-e lenni, maradni, válni az irodalom, abban a tekintetben legalábbis, hogy az „alanyban–állítmányban gondolkodás”

32 Vö. GÁNGÓ Gábor, *Esterházy Péter Monarchiája és Közép-Európája. Gondviselés a ketős veszteségben*, Lettre 56, 2005. tavasz. „A Monarchia mint viszonyítási pont történelmi korszakfordulókon válik fontossá. Esterházy Duna-könyvében az 1989-es kelet-európai politikai fordulatok visszhangja jelenik meg. Esterházy 1989 után kezdett a Monarchia-témával (Közép-Európával) foglalkozni – e döntése is jellegzetesen musili gesztus: miután szétesett a politikai-kulturális konstrukció, amelyben addig élt, akkor próbálja meg az írásban való felépítésen keresztül megérteni. Az irodalmi Monarchia megszólaltatása a politikai Közép-Európa elmúlásával válik lehetségessé. Egyszerűen fogalmazva a Monarchia mint hiány rokonítható azzal, aminek szintén csak a hiánya maradt meg.”

eleve magával vonja a „van” (ek-szisztál) eseményét. Esterházy e belátás örököséként és keletkeztetőjeként a modernség irodalmára egészében rávonja ennek érvényét: „A drámanélküliség drámájáról szól, azt hiszem, az egész modern irodalom. *A nincsből lévő vanról.*”³³ Még egyszer meghatározásra szorul tehát a „van a tárgy” és a „van az ő” (elbeszélő és beszélő) viszonya az irodalom vonatkozásában.

Annyi azonban még a *couleur locale* diszkurzivitásában is tétélezhető, hogy Esterházy írásművészete, legyen szó fikciós vagy publicisztikai műfajokról, a modernség utáni beszédalakzatok (közép-) európai változataival lép párbeszédbe (és nem az észak-amerikai mintákkal).³⁴ Ennek egyik, ámbár nagy nyomatékkal megjelenő distinkciós jegye, hogy a nyelvi megelőzöttség tapasztalatával együtt is a geopolitikai összefüggések és az önismeret rekurzív alakzatai („Az utazás önmagamra ismerés; benne nem az újat és az ismeretlent keresem, hanem a régit és az ismerőst, hogy végre fölismerjem azt, aki fölismer.”)³⁵ túlmutatnak önmagukon, így például az utazás térségi és térbeli tapasztalata nem fejlődésminták és kognitív-episztemológiai elmozdulások összefüggésében nyer értelmet, de irodalmi mintákhoz és előképekhez igazodik. A beszédpozíció és a tárgy rögzítettségéből fakadó elbeszélői és tárgymeghatározási komplikációk, melyekre fentebb mind Esterházy esszéesztikájából, mind prózájából példákkal szolgáltam, hogy azokat mint az írást műfajtól és beszédmódtól függetlenül megalapozó és meghatározó jegyeket tárjam föl, magára az irodalom funkciójára, szerepére és mibenlétére is nagy érvénnyel kihatnak. Egyfelől kitapintható egy formai dilemma, amely a hermeneutikai értelemben vett „teljesség” és „végesség” elvárásait tekintve válik fenyegetetté, hogy aztán tárgy (elbeszélő) és regényforma (az elbeszélés módja) leképezze egymást: „Minden mai regényben van egy önmagába visszaforduló Moebius-szalag. A Duna is egy Moebius-szalag.”³⁶ Másfelől az irodalom performatív aktus, és mint

33 ESTERHÁZY, *A szavak csodálatos életéből*, 14. (Kiemelés: LVP.)

34 VÖ. KULCSÁR SZABÓ, *Esterházy Péter*, 225.

35 ESTERHÁZY, *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, 88–89.

36 ESTERHÁZY Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása. Mexikói házi feladat* [esszé], = Uő.,

ilyen a hallgatás és az elhallgatás ellenpontját képezi már azzal is, hogy megszólal: „az irodalom néven nevezi a dolgokat. Ami nem kevés.”³⁷ Ennek következtében nem csupán az irodalmi mű, hanem a befogadás kockázata is fokozódik, hiszen a nyelvi létesítés a nyílt beszéd korlátozhatatlanságának képzetét sejteti, ami viszont a szerepek és funkciók radikális átrendeződésével és felülíródásával jár:

A mostani irodalom olykor azért feszélyező, mert máshová teszi önnön korlátozásának határait. Részint az említett megnevezési mámorában teszi máshová, részint gyanakvásból, abbéli gyanakvásából, hogy ahová a »Titok« tábla tétetett, és a titokról valóban hallgatni lehet csak, ott még nem titok van, hanem hazugság.

A halacska csodálatos élete, 243–249, 248.

37 A hallgatás irodalmi, azaz materiális alakzatai viszont nem ebben a dichotómiában és oppozíciós rendszerben határozhatók meg, hanem az irodalmi szöveg konstitutív eseményeként – nem a beszéd ellentétéként, hanem a beszéd „máskaként”. Ehhez lásd Lőrincz Csongor, „nem valaminek a hiányát akartam evvel jelölni” (*A hallgatás alakzatai Esterházy Péter korai prózájában*) [Lásd jelen kötetben]. – Az irodalom néven nevező gesztusa, „ami nem kevés”, lesz az alapvető megkülönböztetés, ami a modernség irodalmát jelöli, úgyszólván „a nincsből a van” ereje. A *Bevezetés a szépirodalomba* egyik Kosztolányi-átiratában a *Paulina* című Kosztolányi-elbeszélés (1929) – mely beszikkent anyagként teljes egészében olvasható az Esterházy által átírt és szintén beszikkent kézirat mellett – zárlatában a sztoikus bölcs és a költő elmélkednek Paulina, a kocsmáros lány elhurcoltatásán és hangos sivalkodásán, amikor a költő a következőképp foglalja össze a látottakat és hallottakat: „Az igazság az utcán ment, és ordított. Mi pedig meghallottuk a szavát. Fölradtunk ágyunkból, nem bírunk többé aludni, nem tudjuk folytatni előbbi vitánkat. Róla gondolkozunk. Az igazságról. Lásd, még mindig erről beszélünk. Ez is valami.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Paulina* = Uő., *Összes novellái II*, Osiris, Budapest, 2007, 70–71; valamint ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba* [1986], Magvető³, Budapest, [é. n.], 583–587.) Esterházy átiratában a zárlat ekképp hangzik: „Az igazság az utcán járt és szólt. (kiáltott) És mi meghallottuk a szavát. Ijedten emelkedtünk föl ágyunkból. Nem bírunk elaludni, és nem tudjuk folytatni félbehagyott beszélgetésünket. Róla gondolkozunk. Az igazságról. Lásd, még mindig csak erről beszélünk. Ez nem kevés. (ez több, mint semmi) (azért ez is valami)” (*Bevezetés a szépirodalomba*, 586.) – Az irodalom eltéveszthetetlen tapasztalataként azonosított igazság az „ez is valami” viszonylagosító modalitásáról az „ez nem kevés” (azaz: sok) fokozó tulajdonítására korrigálódik, vagyis értelemszerűen felértékelődik, miközben a zárójeles kiegészítés egyszerre fűz mindehhez ugyancsak relativizáló megjegyzést a „semmi” játékba hozásával, majd önreflexív módon a korrigált irodalmi tárgy és a korrekció eseményét kommentálja („azért ez is valami”). Érzékelhető, hogy az igazság irodalmi diskurzusához való viszony időbeli és térbeli (materiális) kiterjedéssel egyaránt bír, miközben hogy „hová mutat az ironia hegye, nem tudni” – Esterházy itt is a beszédpozíciók, szerepek és a ki-mondás (Aus-sage) által keletkező beszéd változó, ezért rögzítetlen diskurzívítását inszenzírozza, viszonylagossá téve az egyoldalú olvasatok hierarchizáló rendszerét.

Az a szemrehányás, hogy az irodalom rossz példát mutat, nem helytálló. Hát először is nem jó példát mutatni van az irodalom. Nem arra való, nem arra van, hogy irodalomórák tárgya legyen. Nem arra van, hogy tanítson, neveljen, szórakoztasson. Nem »alkalmazott tudomány«. A szépség vad és szelídíthetetlen.³⁸

Másutt, korábban arra található példát, hogy Esterházy az „alkalmazott művészettel” szemben – amely alatt elsősorban, méghozzá a műtfeldolgozás és a jelenértelmezés összefüggésében a politikai lektúrt érti, nagyjából mindent, ami aprópénzre váltja azt az összetett tapasztalatot, amely a „mi” elnyert-visszanyert képzetén keresztül a térség, majd a haza megálmodását előfeltételezi – abban látja az irodalom szerepét és funkcióját, hogy annak milyen viszonya létesül a (politikai) hatalommal. E ponton Esterházy ugyan termékenynek ítéli az irodalmi nyilvánosság korlátozása révén bekövetkező „izgalmakat” az irodalom körül, azonban emlékeztet rá, hogy „egy szabadságharc írásos dokumentumai – az még nem okvetlenül irodalom. Igaz – teszi hozzá –, arról se feledkezzünk meg, hogy az irodalom az mindig valamiféle szabadságharc írásos dokumentuma.”³⁹ Így tekintve a következő mátrix bontakozik ki Esterházy nyelv- és irodalomfelfogása, valamint a beszéd lehetőségei révén:

- diktatúra → cenzúra → korlátozott nyilvánosság → szabadságharc → irodalom
- irodalom → szabadságharc tagadása
- tárgy (elbeszél világ) - ő (elbeszélő) → a megismerés kétélyei
- nyelvi kérdés = politikai kérdés = nyelvi kérdés

³⁸ ESTERHÁZY, *A szavak csodálatos életéből*, 28–29.

³⁹ ESTERHÁZY, *A halacska*, 11.

– igazság (igaz beszéd, igazolás, tanúságtétel) – tagadás –
feltárulás és feltárás – feltárulás és feltárás tagadása

Esterházy esszéesztikájában e konstelláció egyes elemeit, de azok egymással való kapcsolatát és lehetséges összefüggéseit folyamatosan játékban tartja, változó hangsúlyokkal. A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* kommentárként is olvasható műhelynaplója például úgy marad a műimmanens szempontokat érvényesítő gondolatmenet mellett, hogy egyfelől textualizálja a geopolitikai kontextust (a Duna mint Moebius-szalag és a regény mint szintén Moebius-szalag azonosításával), másfelől, mintegy a visszajáról, a geopolitikai (és történeti) kontextus lép a szöveg helyébe. Annak jelzésként vagy bizonyítékként, hogy mindaz, amiből a szöveg *merítkezik*, maga is textuális – vagy eleve textualizálódó – fenomén, melynek számos vonatkozása elmélyíti és komplexsége teszi a térség és időbeliség, a történelem és régió, a lefolyás és önértés eseményeit és dilemmáit. Mindennek az egyik legészrevehetőbb megkülönböztető jegye éppen abban áll, hogy maguk a megkülönböztetések nem identikusak, amikor az író szöveg azonossága és arculata a kérdés. Olyannyira nem, hogy definiálhatósága a széttartó permutáció jegyeit mutatja elsősorban: „A regény tulajdonképpen egy Duna-könyv, a Dunáról szól. Egy könyv, amely a Dunáról szól – ez a mondat nyilván se nem igaz, se nem hamis, ez a mondat üres. Nincsen értelme. Érthető hát, hogy egy egész regény foglalkozzék vele. Nagyrovagyó terveink szerint a regény egy történelmi-könyv lesz, szerelmes-könyv, Közép-Európa-szatíra könyv, anti-Magris-könyv, útikönyv, étteremkalauz-könyv, káosz-könyv, könyv-könyv.”⁴⁰ A citátumban szóba hozott üresség nem annyira kiüresítés, mint inkább annak tudomásulvétele, hogy a valamiről való beszéd és a valamiként értett történelem és szó jelölhetetlen használati értéket vesznek föl bizonyos körülmények között – ez a körülmény pedig a *Hahn-Hahn* esetében a poszt-monarchikus, egyszerre poszt-

40 ESTERHÁZY, *Hahn-Hahn grófnő, mexikói házi feladat*, 247.

és pre-közép-európai állapot,⁴¹ amelynek e történelmi időben való benneálláskor (a rendszerváltás idején) nincs úgymond pontosan jelölhető referenciális bázisa, éppen ezért az irodalom is akkor jár el a legpontosabban, ha a kiüresített jelöléseket egyszerre mindennel – a „teljességgel” és az „egész” képzetével – tölti fel, ha mégoly ironikus modalitásban is. A terv eszerint „nagyravágyó”, számos pozitívan és negatívan artikulálható attribútummal, amelyek kifizása vagy következménye végeredményben az ürességgel kapcsolatba hozott vagy annak egyfajta változataként/alternatívájaként érthető „káosz-könyv” és az önmagába Moebius-szalagként visszaforduló „könyv-könyv”. Így történhet, hogy a textualizált Duna, valamint a Dunaként élénk kerülő („dunaizált”) textus innentől minden bizonnyal az egyik vezéralakzata lesz Esterházy írásművészetének, hiszen az egy időben képes rész–egész viszonyrendszereket jelölni oly módon, hogy ezek egyik komponensét sem stabilizálja lezáró jelleggel, valamint azt a dialógikus vagy polilogikus, a mindig beleértett Másik beszédének teret és időt engedő megértő szövegkidolgozást és szölamvezetést, amely a nem kizárólagos igazságok rögzítetlen beszédpozíciókat megtartó és mozgató színre vitelében teremti meg az irodalmi megszólalás és a ki-mondás (Aus-sage) aktuális, kurrens feltételeit.

Mint hogy ennek poétikai kondíciói az életmű fikciós és nem fikciós alkotásaiban rendre reflexió tárgyává válnak, Esterházy írásművészetének nyelvi közelítésű, a nyelvbe (vissza)térő vállalkozása egyúttal annak tétjét is implikálja, hogy a recepció képes-e feltáró jelleggel megmutatni e műfajközi, beszédmódokon átívelő, a variáció szabadságát mindig fenntartó és érvényesítő, a korrekciós lehetőségeket és procedúrákat folyamatosan bejátszó nyelvi eseményeket. Ha ugyanis Esterházy értelmében a nyelvi esemény mindig politikai esemény, ami pedig mindig nyelvi esemény, e cirkuláció annak a nagyszabású feladatnak az esélyét is magában foglalja, hogy egyszer végre lehetőség

41 Gángó szerint kizárólag ebben a történelmi szituációban jöhetett létre a *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, lásd GÁNGÓ, *Esterházy Péter Monarchiája és Közép-Európája*, Uo.

nyílik a politikáról, a hatalomról vagy a történő történelemről úgy beszélni, hogy a rögzült beszédpozíciók és nyelvi panelek fellazulnak, mert elveszítik *ideologikus* közlőerejüket, és kiüresednek. Ami pedig keletkezik, az éppen e keletkezésben megmutatkozó nyelvi erő, egy rögzítetlen hely, amely nem azáltal határozható meg, mennyiben uralja vagy nem uralja az általa szabaddá tett beszédet, sokkal inkább azáltal, hogy megszabadítja a beszélőt és az odahallgatót az eredetként értett ideológiák paralizáló hatásától, és a nyelvi létesülés eseményében viszi színre politika, hatalom, szabadság és irodalom szövevényes viszonyát, valamint az ebben a viszonyban megbújó rendkívüli – mert az ideológiáknál mindig érvényesebb, eredetfüggetlen – potenciált.